

**СЕМІОТИКА АРХЕТИПНОГО ОБРАЗУ КОЗАКА МАМАЯ
У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Анна ТРОФИМЧУК – здобувачка освітньо-наукового ступеня спеціальності В12 «Культурологія та музеєзнавство», Київський національний університет ім. Т. Шевченка, м. Київ
<http://orcid.org/0009-0007-9782-9382>
<https://doi.org/10.35619/ucpkmk.52.1166>
annatrofi01@gmail.com

Цитування:

Трофимчук А. Семіотика архетипного образу козака мамая у контексті культурної ідентичності. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2026. № 52. С. 378–384. <https://doi.org/10.35619/ucpkmk.52.1166>

Стаття присвячена семіотичному аналізу української народної картини «Козак Мамай» крізь призму теорії архетипів К.-Г. Юнга. На основі концептуалізації понять «архетип», «архетипний образ» та «культурний герой» обґрунтовується належність козака Мамає до категорії архетипного образу. Досліджується символічне значення інваріантної атрибутики народних картин як єдиної кодифікованої системи, що сягає архаїчних уявлень українського етносу. Обґрунтовано, що образ козака Мамає синтезує юнгіанські архетипи Героя і Мудреця та втілює ключові принципи української культурної ментальності – кордоцентризм, софійність та антеїзм. Результати дослідження сприяють глибшому розумінню механізмів формування та репрезентації культурної ідентичності засобами народного живопису, а також розкривають невичерпний символічний зміст образу козака Мамає, що робить його актуальним впродовж століть.

Ключові слова: архетипний образ, козак Мамай, українська народна картина, семіотика, архетип, символ, культурна ідентичність, культура, герой.

Постановка проблеми. Українська народна картина «Козак Мамай» є унікальним явищем національної культури, що впродовж декількох століть зберігає свою актуальність і впізнаваність. Попри значний масив наукових досліджень, у сучасній гуманітаристиці досі відсутній єдиний підхід щодо культурологічної класифікації цього образу, адже дослідники одночасно визначають його як архетип, архетипний образ або ж як культурного героя. Така термінологічна неузгодженість ускладнює як теоретичне осмислення феномену, так і розуміння глибинних механізмів формування і репрезентації української культурної ідентичності засобами народного живопису. Вирішення цієї проблеми набуває особливої наукової та суспільної ваги в умовах війни росії проти України, коли питання збереження і осмислення національної культурної спадщини постають із загостреною актуальністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Методологічну основу дослідження становлять праці К.-Г. Юнга, який визначив архетипи як універсальні первісні структури колективного несвідомого [15] та Е. Кассіра, який здійснив розгляд філософії символічних форм [16]. Концептуалізацію понять «архетип» та «архетипний образ» здійснюють Л. Гоц [3], Л. Ларікова та А. Овчаренко [9], а визначення «символу» надає М. Шумка [13]. Зв'язок між архетипом і символом досліджує С. Садовенко [10]. Символізм візуального образу в контексті концепцій Е. Кассіра аналізує С. Стоян [11]. Безпосередньо образу козака Мамає присвячені праці О. Найдена, який обґрунтував його архетипну природу [8] та І. Зінків, яка здійснила детальний аналіз інваріантної атрибутики як єдиної кодифікованої системи [4]. Культурологічний вимір образу розкривають праці В. Личковаха, який вписує козака Мамає в систему архетипових принципів української ментальності [6] та С. Бушака [1]. Питання класифікації образу в контексті типології культурного героя розглядають М. Чорна [14] та Д. Воронік [2].

Утім, попри значний науковий доробок, більшість ґрунтовних досліджень в контексті цієї проблематики розроблено на початку ХХІ століття, тоді як актуальних праць останніх років, що синтезували б семіотичний і юнгіанський підходи до вивчення образу козака Мамає, критично бракує. Поза увагою дослідників залишається і проблема чіткого концептуального розмежування між поняттями «архетип», «архетипний образ» та «культурний герой» стосовно козака Мамає. Висвітленню саме цього кола питань присвячена дана стаття.

Мета статті – здійснити семіотичний аналіз українських народних картин «Козак Мамай» у контексті архетипного образу. Розв'язання даної мети передбачає доповнення існуючих наукових підходів до вивчення образу козака Мамає крізь призму теорії архетипів К.-Г. Юнга і трактування символіки його атрибутів, уточнення понятійно-категоріального апарату понять «архетип», «архетипний образ» та

«культурний герой», а також обґрунтування важливості досліджуваного образу для культурології в контексті сучасних процесів збереження української культурної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті аналізу семіотики українських народних картин «Козак Мамай» в першу чергу важливо визначити, до якої культурної категорії належить цей образ. Методологічною основою дослідження є теорія архетипів К.-Г. Юнга. У сучасній гуманітаристиці існує неоднозначність тлумачень образу козака Мамає: від архетипу, архетипного образу до культурного героя, тому необхідно провести розмежування цих понять.

За К.-Г. Юнгом, архетипи – це «архаїчні, або первісні образи, тобто уявлення про всезагальні образи, що існують з давніх часів» [15; 167]. За обґрунтуванням Л. Гоц теорії відомого психоаналітика та філософа культури, архетип – це «універсальна незмінна інваріантна базова психічна структура, регулятор психічного життя, що організує зовнішній та внутрішній досвід індивідуума відповідно до передданого зразка. Архетип не сприймається свідомістю безпосередньо, адже сукупність архетипів становить зміст сфери колективного несвідомого» [3; 54]. Натомість архетипні образи – це «необмежено варіативні, конкретні репрезентанти архетипу в свідомості (образи та мотиви сновидінь, міфів, казок, художніх творів тощо), внутрішня структура яких обумовлена універсальними інваріантами» [3; 54]. Таким чином, ототожнення термінів «архетип» та «архетипний образ» є суттєвою помилкою. Козак Мамай, як існуючий живописний елемент, не може бути архетипом, який за своєю суттю є невидимою глибинною структурою, яка існує в абстрактній сфері колективного несвідомого. Однак тлумачення козака Мамає як архетипного образу є обґрунтованим, адже картина, як фізичний об'єкт, може бути репрезентантом архетипу, що глибоко вкорінений у свідомість поколінь і власне породжує цей образ, який є змістовно-усталений, варіативний і незмінний впродовж століть.

Тезу стосовно необхідності розрізнення та конкретизації понять «архетип» та «архетипний образ» підтверджують Л. Ларікова та А. Овчаренко, зазначаючи, що «архетипні образи є символічними репрезентаціями, які надають форму та зміст основним архетипам. Вони виникають через сни, міфи, казки та культурні наративи, сплітаючи разом візуальну мову. Вони є конкретними й відчутними проявами, які адаптуються та змінюються з культурним контекстом» [9; 404]. Беручи до уваги висновки дослідників, можна відзначити, що архетипи, будучи фундаментальними структурами людської психіки, знаходять своє вираження у творах мистецтва, набуваючи конкретного образного втілення. При цьому художній образ, створений творчою свідомістю митця, щоразу постає як щось неповторне, проте важливим є те, що архетипна основа, що його породжує, залишається спільною для всього людства. Оскільки образ козака Мамає є повторюваним і масово відтворюваним, то тут і є дуже важливою саме цей глибинний архетипний фундамент, який утвердив незмінне впродовж століть смислове наповнення цього сюжету і головне – досі забезпечує його впізнаваність. Варто відмітити, що цей архетипний образ, що своїми коренями сягає XVI століття, безсумнівно, є надбанням українського етносу і є прямим втіленням культурної ідентичності нашого народу. Козак Мамай є одним із найяскравіших живописних образів, що за тривалий період свого існування зміг стати інструментом консолідації українців, втіленням нашої багатовікової історії та ментальності, а також відображенням традицій і вірувань.

Оскільки козак Мамай є відтворювач історичного та духовного досвіду минулого і закарбувався у свідомості українців до наших днів, то можна стверджувати, що цей фольклорний образ є архетипним. Саме завдяки тому, що колись зародився симбіоз архетипів «міфологічного першопредка-деміурга та іконного християнського святого» [8; 48], рука народного майстра змогла створити канонічний народний сюжет «Козак Мамай», внаслідок чого з'явився цей архетипний образ, вкрай актуальний і популярний і в XXI столітті. Багато сучасних українських художників, що працюють у різних жанрах образотворчого мистецтва, надихаються цим давнім архетипним образом і створюють свої полотна, серед яких: О. Скоп (створив понад 300 картин із козаком Мамаєм), В. Копайгоренко, І. Горобчук, І. Паньок, О. Шупляк, С. Лаушкін, П. Бойко, А. Пікуш, О. Чегорка, Г. Назаренко, Л. Давиденко, Н. Малярчук, В. Панко, А. Михальчук, В. Манжос та багато ін. Різні інтерпретації цього образу свідчать про вияв культурної та національної ідентичності, адже козак-воїн є втіленням патріотизму, мужності у боротьбі за свободу і гідності за Україну.

Для підтвердження гіпотези, що козак Мамай є архетипним образом, необхідно також звернутись до його смислового наповнення і символічного значення. С. Садовенко підкреслює важливий зв'язок між архетипом і символом: «Архетип виступає сенсоформою, загальним значенням, тоді як символ є його безпосередньою реалізацією. Будь-який ряд символів не вичерпує всієї змістовності архетипу. Символ завжди представляє лише аспект, грань архетипу» [10; 69]. Така ієрархія цих понять є ключем до інтерпретації семіотики української народної картини «Козак Мамай», адже кожен зображений на ній атрибут, є символом-репрезентантом більш глибинних, архетипних сенсів.

Для подальшого перебігу дослідження важливо здійснити концептуалізацію терміну «символ». М.

Шумка, визначає символ як «образне відтворення ідеї, яке з одного боку володіє внутрішньою визначеністю, а з іншого – потенційною нескінченністю смислових перспектив, які ніколи не вичерпують тієї чи іншої даної інтерпретації» [13; 72]. Саме це поєднання усталеності й невичерпності є ключовою характеристикою символіки козака Мамає, адже прадавні символи зберігають свою сутність і водночас трансформуються відповідно до потреб епохи, укорінюючись на архетипному рівні у свідомості людини як носії позачасових загальнолюдських смислів і цінностей.

Культурологічне підґрунтя для аналізу образотворчого мистецтва як системи символів надають дослідження Е. Кассіра. Філософ стверджував, що «мистецтво було першою силою, яка, сприяючи знаходженню людиною свого власного образу, у певному роді відкрила й специфічну ідею людини як такої» [16; 203]. Проводячи аналіз концепцій вченого у контексті символізму візуального образу, С. Стоян відзначила, що художній твір за Е. Кассіром є «синтезованою символічною формою, що містить у собі як об'єктивні характеристики світу, так і суб'єктивні особливості митця». «Для того щоб народився великий художній твір, потрібно, щоб суб'єктивне і об'єктивне, почуття й чіткий образ пройнялися одне одним і злилися повністю воєдино» [11; 53]. Українська народна картина «Козак Мамає» якраз і є таким масштабним культурним явищем, яке є не лише художньо привабливим, а й саме завдяки своїй імперсональності акумулює колективний досвід і транслює його через систему знаків і символів. Незважаючи на дотримання анонімними народними майстрами чіткого сюжетного канону, кожен твір вирізняється власним живописним характером. Саме багатовікова традиція переосмислення цього сюжету та створення численних варіацій художниками-кустарями, деякі з яких стали настільки знаковими, що набули масового тиражування, свідчать про ремінісцентні риси народного малярства і здатність зберігати колективну пам'ять народу. Тож народний живопис містить велике соціальне значення на рівні культурного надбання нації.

Поява такого унікального для світової історії культурного феномену як українська народна картина «Козак Мамає», як наголошує О. Найден «була викликана потребою української спільноти в певний період свого існування мати широкий багатозначний символ-архетип» [8; 48]. Таким чином, О. Найден також підкреслює наявність архетипного начала в образі козака Мамає та його сакрального значення для формування культурної ідентичності українців. До того ж О. Найден уточнює, що в постаті козака Мамає закодовано архетип «воїна-сонячного божества, воїна-героя, богатиря, воїна-ватажка, воїна-сакрального предка, воїна-козака» [1; 17].

Повертаючись до поліфонії тлумачення образу козака Мамає, можна відзначити, що деякі вчені трактують його як культурного героя. М. Чорна звертається до такого визначення: «Культурний герой – це міфічний персонаж, який бере участь у творенні світобудови у міфічний час», «може здобувати необхідні для життєдіяльності людей речі, брати участь у впорядкуванні світу в ролі деміурга і першопредка, інколи бореться з різними стихійними хаотичними силами, які намагаються порушити встановлений порядок» [14; 57]. Водночас більшість дослідників стверджують, що козак Мамає – це «узагальнено-збірний образ українського козацтва», «надіндивідуальний первообраз-архетип», «народний ідеал захисника свободи» [14; 59]. До трактування козака Мамає як культурного героя також апелює Д. Воронік, стверджуючи, що «образ козака Мамає поєднував у собі різні риси, що загалом дозволяє трактувати його як культурного героя. Він, як культурний герой, виконував функції захисника, деміурга і, в якійсь мірі, трікстера» [2; 224]. Таким чином, в науковому дискурсі простежується багатозначність інтерпретацій, яка забезпечує відкритість цього образу до різних смислових прочитань.

Безперечно, образ козака Мамає має сакрально-міфологічний характер і в окремих аспектах корелює з рисами культурного героя, адже він постає у ролі захисника, є посередником між земним і духовним світами, а також пов'язаний з магічними практиками, на що вказує його сидіння у медитативній позі. Однак ототожнення козака Мамає з культурним героєм у класичному, космогонічному значенні цього поняття видається дещо спрощеним і потребує уточнення. На відміну від індивідуалізованого культурного героя, який зазвичай пов'язаний з втіленням певної місії, козак Мамає зосереджений не на дії, а на стані буття, про що свідчить його спокійний, врівноважений характер, його споглядальна нерухомість. Він радше втілює вже сформований культурний досвід, акумулюючи й репрезентуючи усталені цінності та ідеали. Здатність існувати поза конкретним сюжетом, поза індивідуальною особистістю і поза будь-яким вчинком, тобто лише через присутність як смислової форму є ознакою архетипного образу, а не культурного героя, чия позачасовість завжди прив'язана до унікальної міфічної події. Таким чином, розгляд козака Мамає крізь призму архетипного образу дозволяє дослідити глибинний рівень, на якому індивідуальне поступається місцем універсальному, а конкретний персонаж – вічним архетипам Воїна і Мудреця. І саме цей глибинний рівень є визначальним, адже він пояснює невичерпну актуальність образу та його здатність до нескінченної інтерпретації впродовж століть.

Визначаючи семіотичний характер однойменних народних картин, варто звернутись до праці

С. Бушака, який розглядає козака Мамаю як збірний, узагальнений образ усього козацтва. Дослідник також наголошує на символічному характері кожного елемента композиції: «дуб – сила козацька, його зброя – постійна готовність до боротьби з ворогами рідного народу, кінь – воля козацька, бандура – пісня народу українського, ба, навіть його душа» [1; 17].

Детальний аналіз символів, відображених на картинах «Козак Мамай», проводить І. Зінків у своїй монографії, де дослідниця вказує на істотну прогалину в попередніх інтерпретаціях, а саме відсутності цілісного підходу до аналізу семантики сталих атрибутів як єдиної знакової системи, що могла б стати ключем до розкриття їх архаїчних сенсів. До інваріантних атрибутів належать: «дерево, на гілках якого висить лук і сагайдак зі стрілами (або ж інша амуніція); кінь, прив'язаний до вертикально встромленого списа; музичний інструмент (в руках козака); штоф і келих (чаша); одяг (шапка)» [4; 234]. Кожен із цих елементів є не просто художньою окрасою картини, а символом-репрезентантом глибинного архетипного сенсу. Дуб можна трактувати як Світове дерево (Дерево життя, вісь світу), адже «наші давні пращури трактували дерево не лише як опору неба і сонця, але й шлях здійснення контактів між світами, світом людей і світом богів». Кінь, прив'язаний до вертикально встромленого списа, пов'язаний з поховальною обрядовістю і символізує ритуал переходу між світами живих і мертвих, тоді як спис є «окультуреним» варіантом Світового дерева [4; 243]. Штоф і келих, попри їх побутовий вигляд, не були випадковими предметами, а вказують на сакральний статус образу, адже у давніх індоіранців це був ритуальний посуд для священного напою жерців і царів. «В українців такий напій відомий як євшан-зілля: уважалось, що він має дивовижну силу і захищає від смерті («вражої кулі»)» [4; 244]. Кольорова символіка одягу козака, в якій переважає жовтий і червоний, у скіфській традиції була виключною ознакою найвищої верстви суспільства, а шапка, яку він ніколи не одягає, своїм виглядом нагадує царську тіару або священничу митру [4; 244]. Тож козак Мамай, враховуючи ошатність і дорогу вартість його вбрання, безперечно, має шляхетне, ба навіть лицарське походження.

Таким чином, увесь комплекс атрибутики козака Мамаю утворює цілісну семіотичну систему, що за висновком І. Зінків, підкреслює «не військову, а апотропеїчну функцію» образу, «а глибше – медіативно-посередницьку» [4; 255]. Це означає, що народні майстри, можливо несвідомо, відтворювали крізь канонічний сюжет архаїчний символічний код, що сягає язичницьких уявлень українського етносу. Саме ця глибинна архаїчна структура і є тим архетипним началом, яке упродовж століть забезпечувало образу козака Мамаю його впізнаваність, стійкість і невичерпну смислову актуальність.

Для глибшого розуміння архетипної природи козака Мамаю важливо визначити, які саме юнганські архетипи він втілює. Аналіз досліджуваних джерел дозволяє стверджувати, що образ козака Мамаю є унікальним синтезом двох фундаментальних архетипів – Героя/Воїна та Мудреця, які в більшості світових культур існують окремо, але у випадку української народної картини «Козак Мамай» зливаються в єдину нероздільну постать. З одного боку, козак Мамай відповідає визначенню архетипу Героя/Воїна як «символу захисника і рятувальника, який характеризується рішучістю та відвагою» [7; 57], адже при ньому зброя і кінь, що символізує повну бойову готовність. За Юнгом, «міф про героя завжди описує могутню людину чи боголюдину, яка перемагає зло в будь-яких його проявах» [7; 57], і козак Мамай у народній свідомості є саме таким переможцем темних сил, як і Юрій Змієборець. До того ж О. Найденов у своїй праці доводить спадкоємність цих образів: «Іконні образи «шабельників святих», і насамперед Юрія Змієборця та архангела Михаїла підготували ґрунт для появи й поширення у XVII-XIX ст. зовсім іншого образу воїна, утіленого в народній картині «Козак Мамай» [8; 38]. Дослідник підкреслює, що саме зміна соціально-політичної ситуації в Україні стала поштовхом до формування і масового поширення цього образу. Український народ, натхненний військовою звитягою козаків, відчув пробудження національної свідомості, завдяки чому вже у період сьогодення ці твори стали елементами репрезентації нашої культурної ідентичності.

Водночас козак Мамай втілює і протилежний архетип Мудреця, Сенекса Філемона, який є «символом мудрості (знань), відповідальності, консерватизму, самоконтролю і інтуїції» [7; 56], «може бути представлений в образі відлюдника, чаклуна, цілителя, порадника, який володіє магічними надздібностями» [7; 56], що безпосередньо перегукується з висновком І. Зінків, яка доводить, що Мамай був «передусім характерником, тобто шаманом-чарівником, носієм давніх сакральних знань жрецької касты» [4; 239]. Принципово важливим є те, що козак не воює, його зброя прибрана, кінь прив'язаний, а сам він занурений у медитативну споглядальність. Це Герой, який вийшов за межі героїчного вчинку і здобув щось більше за перемогу над ворогом. Козак Мамай – це архетипний образ українського лицаря-філософа, що однаково природно тримає і шаблю, і кобзу, уособлюючи народний ідеал людини, яка поєднує силу духу з внутрішньою свободою і мудрістю.

Варто окремо відзначити, що образ козака Мамає органічно вписаний у систему архетипів української культурної ментальності, що у свою чергу є безпосереднім підтвердженням, що народний живопис може бути засобом ретрансляції культурної ідентичності. В. Личковах зазначає, що «в архетипах закріплені «першообрази», точніше «першосмисли» чи «прасимволи» етнокультури» [6; 187]. Дослідник виокремлює три ключові архетипові принципи конституювання «культурного простору українства: кордоцентризм, софійність та антеїзм» [6; 189-191]. Образ козака Мамає втілює всі три принципи. Кордоцентризм – домінанта «серця» в українській культурній ментальності – виявляється через перевагу емоційно-вольового начала над раціональним [6; 189] – прочитується у самій позі козака, який пізнає світ через внутрішнє споглядання і музику як мову душі, і ця медитативна присутність стає особливою формою духовної сили. Софійність – «принцип мудрої організації буття» [6; 190] – проявляється у символічній впорядкованості всієї композиції картини, де кожен атрибут має чітке місце й значення. Антеїзм – «принцип зв'язку з землею» [6; 191] – виявляється у прив'язаності козака до рідного степу, до конкретного місця біля дубу, що також є точкою сакрального простору.

Отже, образ козака Мамає має давнє походження і його архетипність підтверджується наявністю вкорінених протягом століть символів, що несуть глибокий зміст. Він не втрачає своєї актуальності і нині – в умовах війни росії проти України. До цього образу продовжують звертатись сучасні художники, він досі з плином століть є відомим і впізнаваним серед українців, тому дедалі частіше з'являється у вигляді муралів або в соціальних мережах як символ незламності та спротиву. Найголовніше, що навіть у XXI столітті, у час війни та глобалізації, коли перед нашою нацією вкрай гостро постає проблема кризи ідентичності, образ козака Мамає не втрачає свого архетипного ядра.

Показовим свідченням актуальності досліджуваної теми є створення таких виставкових проєктів, як «Знаки та символи у народному мистецтві», що проходив у Національній академії мистецтв України і відкриття якого відбулось 22 квітня 2025 року. Виставка, організована спільно з Національною спілкою майстрів народного мистецтва України, мала на меті активізувати значення народного мистецтва як джерела знань про тяглість художньо-мистецьких традицій народу, збереження давніх художніх практик та народної візуальності. [5]. Водночас Всеукраїнська дитяча виставка «Знай і люби свій край 2025», в рамках якої на розгляд журі було подано 1813 робіт із 23 регіонів України [12], підтверджує, що традиція народного мистецтва є живою, а головне – викликає зацікавленість у молодого покоління українців. Це дає підстави сподіватися на нові хвилі звернення до архетипних образів української народної традиції і в майбутньому.

Козак Мамає є репрезентантом культурної ідентичності українців поряд з іншими елементами народного мистецтва, серед яких: вишиті рушники із солярними знаками і «вазоном» як прообразом Світового дерева, грона калини на картинах К. Білокур, синьо-жовті рослини і тварини на полотнах М. Примаченко, народна ікона, що у синтезі з візантинізмом втілилась у національному мистецтві бойчукістів, кольори українського килиму, що стали натхненням для видатних авангардисток Олександри Екстер і Соні Делоне. Все перелічене, що і не обмежується цими прикладами, є спадщиною народного мистецтва і тим, що першим спадає на думку у відповідь на питання: а що є українським? І козак Мамає серед цих феноменів посідає особливе місце, адже він є не просто художнім елементом, а постає як архетипний образ, що акумулює в собі одночасно архетип Героя і Мудреця – українського лицаря і народного філософа в одній постаті.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що козак Мамає є архетипним образом. Спираючись на теорію архетипів К.-Г. Юнга та семіотичний аналіз інваріантної атрибутики народних картин, встановлено, що козак Мамає функціонує як конкретний репрезентант глибинних архетипних структур колективного несвідомого українського етносу, органічно синтезуючи архетипи Героя/Воїна та Мудреця. Символічна система усталених атрибутів картини утворює єдиний кодифікований текст, що сягає архаїчних язичницьких уявлень і водночас залишається актуальним у XXI столітті. Образ козака Мамає втілює ключові архетипові принципи української ментальності – кордоцентризм, софійність та антеїзм, що підтверджує його роль як духовного корелята культурної ідентичності. Теоретичне значення дослідження полягає у концептуалізації понять «архетип», «архетипний образ» та «культурний герой» у контексті семіотики народного живопису. Практична цінність – у можливості застосування запропонованої методології для аналізу інших образів українського народного мистецтва. *Перспективами подальших досліджень* є порівняльний аналіз козака Мамає з архетипними образами інших національних культур, а також вивчення трансформації цього образу в сучасному українському мистецтві в умовах збройної агресії росії проти України.

Список використаної літератури

1. Бушак С. Козак Мамає. Феномен одного образу та спроба прочитання його «ідентифікаційного коду».

Пер. О. Трач. Вид. 2-ге, допов. Київ : Родовід, 2008. 303 с.

2. Воронік Д. С. Архетип культурного героя в українському візуальному мистецтві початку ХХІ ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб.* 2016. Вип. 22. С. 221-226.

3. Гоц Л.С. Архетип і архетипний образ: проблеми термінології у дослідженнях культури. *Вісник Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв.* № 4, 2017. С. 52–57.

4. Зінків І. Бандура як історичний феномен : монографія. Київ : ІМФЕ, 2013. 448 с.

5. Знаки та символи у народному мистецтві. Антиквар. 2025. URL: <https://antikvar.ua/strong-znaky-ta-symvoly-u-narodnomu-mystetstvi-strong/>.

6. Личковах В.А. Сакральні горизонти української культури: Архетипи – хронотопи – сигнатури. *Художня культура. Актуальні проблеми.* 2010. Вип. 7. С. 187–194.

7. Мазур М. Історико-філософська інтерпретація архетипів особистості як символічних образів колективного безсвідомого в рецептивному полі психоаналітичних поглядів Карла Густава Юнга. *Грані.* 2020. Т. 23, № 9. С. 40-64. DOI: <https://doi.org/10.15421/172083>.

8. Найден О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти. Київ : Вид. дім «Стилос», 2005. 260 с.

9. Овчаренко А. В., Ларікова Л. А. Особливості архетипних образів в українській традиційній культурі та їх трансформація у візуальному інтернет-контенті. *Культурологічний альм.* № 2. 2024. С. 402–407. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.50>.

10. Садовенко С.М. Семантичний топос культури у контексті теорії архетипів. *Вісник НАКККіМ.* 2013. № 4. С. 66–71.

11. Стоян С. П. Символізм візуального образу в філософських концепціях Е. Кассіра та С. Лангер: культурний контекст. *Українські культурологічні студії.* 2017. № 1. С. 52-55.

12. Український державний центр позашкільної освіти. Всеукраїнська виставка «Знай і люби свій край 2025». 2025. URL: <https://udcpo.gov.ua/2025/07/15465/>.

13. Шумка М. Л. Символізм у філософській культурі України : дис. канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії». Львів, 2001.

14. Чорна М. Козак Мамай як український культурний герой та першопредок міфічного часу. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика.* 2007. Вип. 18. С. 56-59.

15. Юнг К.-Г. Архетипи і колективне несвідоме. Пер. з нім. К. Котюк; наук. ред. укр. вид. О. Фешовець. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.

16. Cassirer E. The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 2: Mythical Thought. Trans. by Ralph Manheim. New Haven: Yale University Press, 1965. 388 p.

References

1. Bushak S. Kozak Mamai. Fenomen odnogo obrazu ta sprobа prochyttannia yoho «identyfikatsiinoho kodu». Per. O. Trach. Vyd. 2-he, dopov. Kyiv: Rodovid, 2008. 303 s.

2. Voronik D. S. Arkhetyp kulturnoho heroia v ukrainskomu vizualnomu mystetstvi pochatku KhKhI st. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. Mystetstvoznavstvo.* 2016. Vyp. 22. S. 221-226.

3. Hots L.S. Arkhetyp i arkhetypnyi obraz: problemy terminolohii u doslidzhenniakh kultury. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv.* № 4, 2017. S. 52–57.

4. Zinkiv I. Bandura yak istorychnyi fenomen : monohrafiia. Kyiv : IMFE, 2013. 448 s.

5. Znaky ta symvoly u narodnomu mystetstvi. Antykvary. 2025. URL: <https://antikvar.ua/strong-znaky-ta-symvoly-u-narodnomu-mystetstvi-strong/>.

6. Lychkovakh V.A. Sakralni horyzonty ukrainskoi kultury: Arkhetypy – khronotopy – syhnatury. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy.* 2010. Vyp. 7. S. 187–194.

7. Mazur M. Istoryko-filosofska interpretatsiia arkhetypiv osobystosti yak symvolichnykh obraziv kolektyvnoho bezsvidomoho v retseptyvnomu poli psykhoanalitichnykh pohliadiv Karla Gustava Yunga. Hrani. 2020. T. 23, № 9. S. 40-64. DOI: <https://doi.org/10.15421/172083>.

8. Naiden O. S. Obraz voina v ukrainskomu folklori: Semantychni ta obrazni aspekty. Kyiv : Vydavnychi dim «Stylos», 2005. 260 s.

9. Ovcharenko A.V., Larikova L.A. Osoblyvosti arkhetypnykh obraziv v ukrainskii tradytsiinii kulturi ta yikh transformatsiia u vizualnomu internet-kontenti. *Kulturolohichniy almanakh* № 2. 2024. S. 402–407. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.50>.

10. Sadovenko S.M. Semantychni toposy kultury u konteksti teorii arkhetypiv. *Visnyk NAKKКiM.* 2013. № 4. S. 66–71.

11. Stoian S. P. Symvolizm vizualnoho obrazu v filofsoskykh kontseptsiiakh E. Kassirera ta S. Lanher: kulturnyi kontekst. *Ukrainski kulturolohichni studii.* 2017. № 1. S. 52-55.

12. Ukrainskyi derzhavnyi tsentr pozashkilnoi osvity. Vseukrainska vystavka «Znai i liuby svii krai 2025». 2025. URL: <https://udcpo.gov.ua/2025/07/15465/>.

13. Shumka M. L. Symvolizm u filofsoskii kulturi Ukrainy : dys. kand. filof. nauk : spets. 09.00.05 «Istoriia filofosfii». Lviv, 2001.

14. Chorna M. Kozak Mamai yak ukrainskyi kulturnyi heroii ta pershopredok mifichnoho chasu. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznnavstvo, movoznnavstvo, folklorystyka.* 2007. Vyp. 18. S. 56-59.

15. Yung K.-G. Arkhetypy i kolektyvne nesvidome. Per. z nim. K. Kotiuk; nauk. red. ukr. vyd. O. Feshovets. Lviv : Astroliabiia, 2018. 608 s.

16. Cassirer E. The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 2: Mythical Thought. Trans. by Ralph Manheim. New Haven : Yale University Press, 1965. 388 p.

UDC 008:316.77

SEMIOTICS OF THE ARCHETYPAL IMAGE OF KOZAK MAMAI IN THE CONTEXT OF CULTURAL IDENTITY

Anna TROFYMCHUK – 1st year PhD student,
specialty B12 «Cultural Studies and Museology»,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The aim of this article is to conceptualize the image of the Cossack Mamai through a semiotic analysis of Ukrainian folk paintings, viewed through the lens of C. G. Jung's theory of archetypes.

Research methodology. The methodological foundation of this study is C. G. Jung's theory of archetypes and its cultural interpretation, supplemented by E. Cassirer's philosophy of symbolic forms. The study employs a semiotic approach to the analysis of visual imagery, which allows for the consideration of folk paintings as a system of signs and symbols that convey collective experience. A comparative-typological method is used to distinguish between the concepts of "archetype", "archetypal image" and "cultural hero" while cultural analysis is employed to situate the image of the Cossack Mamai within the system of archetypal principles of the Ukrainian mentality.

Results. It has been demonstrated that the Cossack Mamai is an archetypal figure – a variable yet semantically fixed representative of the deep archetypal structures of the collective unconscious. A semiotic analysis of the invariant attributes of folk paintings has shown that the image's system of symbols reaches back to archaic pagan beliefs and, taken as a whole, emphasizes the image's apotropaic and mediating nature. It has been established that Cossack Mamai organically synthesizes the Jungian archetypes of the Hero and the Sage and embodies the key principles of Ukrainian cultural mentality – cordocentrism, sophianism and anteism, establishing himself as an integral component of Ukrainian national self-awareness and a means of transmitting cultural identity.

Novelty. The scientific novelty of this study lies in conducting one of the first comprehensive cultural analysis of the image of the Cossack Mamai, combining Jungian archetypal theory, Cassirer's philosophy of symbolic forms and the semiotics of invariant attributes in folk paintings. For the first time, the concepts of «archetype», «archetypal image», and «cultural hero» have been clearly distinguished in relation to the phenomenon, and it has been demonstrated that Cossack Mamai is a unique synthesis of the archetypes of the Hero and the Sage, specific to the Ukrainian cultural tradition. *The practical significance.* The research findings can be applied in educational, museum, exhibition, and cultural-educational activities. The proposed methodology of semiotic analysis through the lens of archetype theory can be applied to the study of other images in Ukrainian folk art, and the conclusions drawn can be used in developing concepts for the preservation and promotion of Ukraine's traditional cultural heritage.

Key words: archetypal image, Cossack Mamai, Ukrainian folk painting, semiotics, archetype, symbol, cultural identity, culture, hero.

Стаття отримана 1.12.2025
Стаття прийнята 5.01.2026
Стаття опублікована 28.05.2026